

Dora Šiško

**HANNAH ARENDT O MORALNO-POLITIČKOJ
ODGOVORNOSTI I ZLU**

Uvod

Istaknuta politologinja i filozofkinja Hannah Arendt, koja je i sama kao nje- mačka Židovka bila prisiljena suočiti se s nacističkim režimom, biva pozvana na suđenje jednom od provoditelja istoga, Adolfu Eichmannu. Poznati ame- rički časopis *The New Yorker* poziva ju da iznese sve detalje suđenja. Stav- ljajući se u ulogu novinarke, Arendt odlazi u Jeruzalem, gdje 1961. godine započinje suđenje njemačkom ratnom zločincu Eichmannu. Šesnaest godina poslije završetka Drugoga svjetskog rata iznose se brojne činjenice vezane uz teror koji je proveden nad židovskim narodom, ali i nad društvom općenito. Svojim razmatranjima Arendt iznosi nova viđenja nekih etičkih pojmova čija se uloga tijekom rata, po njezinu mišljenju, u bitnome izmijenila. Ponajviše naglašava pojam zla i odgovornosti koji će ju potaknuti na razmišljanja o samoj savjesti osuđenog, ali i kolektivnoj krivnji društva koje je podleglo Hitle- rovim zapovijedima. O tim i takvim, ali i ponekim drugim aspektima suđenja bit će opširnije izrečeno u njezinu izvještaju.

Adolf Eichmann – krivac ili žrtva zablude?

Otto Adolf, sin Karla Adolfa Eichmanna i Marije rođene Schefferling, otet u predgrađu Buenos Airesa uvečer 11. svibnja 1960. godine, devet dana posli- je prebačen zrakoplovom u Izrael, izveden pred Okružni sud Jeruzalema 11. travnja 1961. godine, optužen je po petnaest točaka: »zajedno s drugima« počinio je zločine protiv židovskoga naroda, zločine protiv čovječnosti i ratne zločine tijekom cijelog razdoblja nacističkog režima i osobito tijekom Drugo- ga svjetskog rata. Prema Zakonu o (kažnjavanju) nacista i nacističkih surad- nika iz 1950., prema kojem mu se sudilo, »osobi koja je počinila jedan od tih

[...] zločina [...] može se izreći smrtna kazna.«¹ Budući da nitko po rođenju nije ratni zločinac, najprije ćemo prikazati tko je bio Adolf Eichmann prije nego što je to postao, kako je to i sama Arendt učinila u svom djelu. Pravosuđe i tužiteljstvo tog vremena složilo se da je Eichmann jedan od boljih suradnika od svih optuženih. Jedan od razloga zbog kojih je dobio taj atribut jest to što je priznao svoje neuspjehe iz mladosti te laži o obrazovanju koje su bile iznesene u njegovim službenim dokumentima. Naime, rođen kao najstarije dijete u obitelji, Adolf se pokazao vrlo upitnih intelektualnih sposobnosti spram mlađe sestre i trojice braće jer, za razliku od njih, nije završio gimnaziju pa čak ni tehničku školu u koju ga je otac potom upisao.²

U više navrata postavlja se pitanje odakle se stvorila njegova mržnja prema Židovima, s obzirom na to da ga je na njegovo prvo radno mjesto doveo upravo Židov. Kako i sam Eichmann kaže, zbog toga nikada i nije mrzio Židove jer je u konačnici zbog njih i imao mogućnost zaposlenja u raznim tvornicama i poduzećima prodaje. Time je čudnije to da kada se Eichmannu postavilo pitanje o antisemitizmu, on odgovora poslovicom: »Ništa nije tako vrelo kad se jede kao što je vrelo kad se kuha.«³ U travnju 1932. godine pristupa Nacionalsocijalističkoj stranci navodno posve neupućen u program stranke. Tvrdio je da se prijavio isključivo iz dosade svog vojničkog života u kojem se tada nalazio. Njegova prva zadaća unutar stranke bila je uhođenje članova. Kako je moć stranke rasla, tako je rasla i njegova uloga u čitavom tom sustavu. Njegove »sposobnosti« posebnice su zapažene u koncentracijskom logoru Theresienstadtu, koji je po prostornom razmještaju prethodio Auschwitzu i u koji su dopremani ugledniji češki Židovi. Samom Eichmannu gadila se i pomisao na plinske komore te u te dijelove logora, kako kaže, nikada nije zalazio.⁴ Sebe je smatrao idealistom, a idealizam je za njega bila ona osobnost koja živi za svoju ideju i koja je pripravna za svoju ideju žrtvovati sve i svakoga. U želji da sebe dokaže kao takvu ličnost u policijskoj istrazi rekao je da bi i vlastitog oca poslao u smrt da se to od njega tražilo. Njegov odvjetnik, Robert Servatius iz Kölna, kojeg je Eichmann unajmio, a platila izraelska vlada (prema presedanu Nürnberškog procesa, gdje je sve odvjetnike obrane plaćao Sud pobjedničkih sila), odgovorio je na to pitanje u jednom novinskom razgovoru: »Eichmann se osjeća krivim pred Bogom, ne pred zakonom«, ali sam optuže-

1 Hannah Arendt, *Eichmann u Jeruzalemu: izvještaj o banalnosti zla*, Politička kultura, Zagreb 2002., str. 25.

2 Za opširniji prikaz Eichmannovih biografskih detalja usp. isto, str. 30-38.

3 Isto, str. 41.

4 Isto, str. 86.

nik taj odgovor nije potvrdio. Obrana je očito željela da izjavi da nije kriv zato što u ondašnjem nacističkom pravnom sustavu nije učinio ništa loše, odnosno da ono za što ga optužuju nisu zločini nego »djela države« nad kojima nijedna druga država nema jurisdikciju (*par in parem imperium non habet*), da je njegova dužnost bila pokoravati se te da je, Servatiusovim riječima, počinio djela »za koja vas, ako pobijedite, odlikuju, a ako izgubite idete na vješala« (u tom smislu je Goebbels 1943. godine izjavio: »*Povijest će nas pamtit i kao najveće državnike svih vremena ili kao najveće zločince.*«).⁵

Zanimljivo je da Arendt u prvom planu neprestano ističe Eichmannovu osobnost. Naime, nju ponajviše fascinira njegova ravnodušnost prema svim životnim porivima. Tvrdi da on nije imao cilja niti ikakvog motiva kada je odlučio postati dijelom nacizma i programa koji se unutar istog režima provodio. Smatrao je sebe službenikom u izvršenju zadaće, onoga koji je to jednostavno morao činiti jer se od njega to i tražilo. Eichmann je postupao isključivo u skladu s pravilima. Budući da se bližio kraj rata, a samim time i poraz Njemačke, Eichmannov je položaj u tom »sustavu kotačića« postao neizvjestan te je u svibnju 1945. prebačen na niži položaj. Pobjedom Saveznika, Eichmann pod lažnim imenom bježi u Buenos Aires, gdje će bez skrivanja živjeti sa svojom obitelji sve dok ga pripadnici izraelske tajne službe 1960. godine nisu pronašli i oteli da bi ga doveli na suđenje u Jeruzalem.⁶

»Ja nisam čudovište kakvim me prikazuju«, rekao je Eichmann. »Ja sam žrtva zablude.« Nije upotrijebio riječ »žrtveni jarac«, no potvrdio je ono što je Servatius bio rekao: bio je »duboko uvjeren da mora ispaštati za tuđa djela«. ⁷ Dva dana poslije, u petak 15. prosinca 1961., u devet ujutro, izrečena je smrtna kazna. Nedugo nakon konačne presude, obješen je i kremiran, a njegov pepeo posut u Sredozemno more.⁸

Kantov praktički um za Eichmanna je Führerova volja

Bez obzira na to što se smatralo za izvor moralne spoznaje – Božje zapovijedi ili ljudski razum – oduvijek je vladalo uvjerenje da svaki zdravi čovjek nosi u sebi glas koji mu govori što je dobro, a što je zlo, i to bez obzira

5 Isto, str. 25.

6 Usp. isto, str. 30-38.

7 Isto, str. 228.

8 Isto.

na vladajuće zakone i druge ljude. Kant napominje da pritom mogu nastati i neke poteškoće. Rekao je: »Nitko tko bi proveo život među zlikovcima, ne poznajući nikoga drugoga, ne bi mogao imati pojam vrline.«⁹ Time je mislio tek to da se ljudski um u takvim stvarima povodi za primjerima, a objedinjujuću formulu nazvao je kategoričkim imperativom.¹⁰ Tijekom policijskog ispitivanja začudio je Eichmann svojom izjavom da je čitav svoj život živio u skladu s Kantovom definicijom dužnosti sve do trenutka kada je dobio zapovijedi provođenja »konačnog rješenja«. Naglasio je da je pročitao Kantovu *Kritiku praktičkog uma* te svojim obrazloženjima uvjerio sve okupljene da mu je jasno značenje kategoričkog imperativa. Na sudu, međutim, nije rekao da je u tom »razdoblju državno legaliziranih zločina«, kako je to sam nazvao, ne samo odbacio kantovsku formulu kao neprimjenjivu, nego ju je i izvrnuo pa je glasila »Postupaj tako da se načelo tvojih djela podudara s načelom zakonodavca ili zakona zemlje« – ili, prema Francovoj formulaciji »kategoričkog imperativa Trećeg Reicha«, »Postupaj tako da bi Führer, kad bi za njih znao, mogao tvoja djela odobriti.«¹¹ Bez obzira na sveukupnu situaciju u kojoj se nalazio, Eichmann je u uvelike slijedio Kantov nalog po kojemu zakon jest zakon. Primjera radi, za njega Führerova riječ nije bila zapovijed, već upravo spomenuti zakon. Ono što je učinio, zločin je jedino gledano retrospektivno. On je, naime, sebe ocijenio kao građanina koji poštuje zakone, a Hitlerove su naredbe, koje je zacijelo izvršavao najbolje što je mogao, u Trećem Reichu imale »snagu zakona«.¹²

Kako ističe Arendt, sastavni dio njemačkog nacionalnog karaktera tog vremena bila je lažljivost.¹³ Laž koja je tijekom rata u njemačkom narodu općenito bila najučinkovitija bila je krilatica »sudbonosne borbe njemačkog naroda« (*der Schicksalskampf des deutschen Volkes*), koju su skovali ili Hitler ili Goebbels, i koja je u trima pogledima olakšavala samoobmanu: prvo, da taj rat nije rat; drugo, da ga je povela sudbina, a ne Njemačka; i treće, da je za Nijemce, koji moraju uništiti svoje neprijatelje ili će biti uništeni, to pitanje života i smrti.¹⁴

9 Hannah Arendt, *O zlu: neka pitanja moralne filozofije*, Naklada Breza, Zagreb 2016., str. 20.

10 Isto.

11 Usp. H. Arendt, *Eichmann u Jeruzalemu: izvještaj o banalnosti zla*, str. 129.

12 Isto, str. 28.

13 Usp. H. Arendt, *O zlu: neka pitanja moralne filozofije*, str. 53.

14 Usp. isto.

Moral u totalitarnom ozračju

Arendt u svom spisu *O zlu* primjećuje da je moralno pitanje, koje je godinama bilo potisnuto, tijekom poslijeratnih procesa suđenja ratnim zločincima ponovno oživjelo.¹⁵ Ono što je pritom bilo presudno jest jednostavna činjenica procedure suđenja koja je prisilila sve, pa i političke znanstvenike, da shvate moralno motrište.¹⁶ Tijekom rata došlo je do potpune dehumanizacije. Nestale su moralne maksime, a vjerske zapovijedi sve su više i više gubile svoj značaj. Moral se srušio u puku *mores* – navike, proizvoljne konvencije – ne kod kriminalaca, već kod običnih ljudi, kod onih koji nisu ni pomišljali na to da dovedu u sumnju moralne propise, sve dok su bili društveno prihvaćeni.¹⁷

Moralni kodeks, izveden iz sposobnosti praštanja i obećavanja, oslanja se na iskustva koja nitko nikada ne bi mogao imati sa samim sobom i koja se, naprotiv, u potpunosti temelje na prisustvu drugih. A upravo kao što opseg i načini samoovladavanja opravdavaju i određuju vladanje nad drugima – kako vladaš sobom, vladat ćeš drugima – tako opseg i načini na koje nam se oprašta i obećava određuju koliko i kako možemo oprostiti samima sebi ili održati obećavanja koja se tiču samo nas samih.¹⁸

Ukoliko je moral više nego zbroj običaja i mjerila ponašanja ukrućenih tradicijom i valjanih na temelju sporazuma – od kojih se oboje s vremenom mijenjaju – jedino što ga podupire, barem politički, jest dobra volja koja će se suprotstaviti velikim rizicima djelovanja spremnošću na praštanje i prihvaćanje oprosta, na davanje i održavanje obećanja. Te su moralne upute jedine koje se na djelovanje ne primjenjuju izvana, iz neke navodno više sposobnost ili iz iskustva koja su izvan dohvata samog djelovanja. Naprotiv, one potječu izravno iz volje da se živi zajedno s drugima na način djelovanja i govorenja i stoga su poput kontrolnih mehanizama ugrađenih u samu sposobnost pokretanja novih i beskrajnih procesa.¹⁹

Unutar totalitarne hijerarhije, sloboda i ideologija vođe predstavljaju najvažniji faktor vođenja države kao organizacije. Vođa, u tom smislu, nije nadahnuti talisman ni netko tko je nužno uvijek u pravu. On pokretu nije potreban

15 Usp. isto, str. 15.

16 Usp. isto.

17 Isto, str. 13.

18 Hannah Arendt, *Vita activa*, August Cesarec, Zagreb 1991., str. 191-192.

19 Isto, str. 198.

kao osoba, već kao funkcija. Totalitarne vođe tako mogu činiti sve što požele i mogu računati na odanost društva koje će ih bezuvjetno slijediti.²⁰

Odnos politike i moralne odgovornosti

U svom spisu *Što je politika?* Arendt, pozivajući se ne Aristotelovo tumačenje čovjeka kao političkog bića, iznosi niz teza pomoću kojih oblikuje ulogu politike. Ona tvrdi da je samorazumljivo to da politika postoji otkada i ljudi te da ju se može pratiti u povijesno-civilizacijskom smislu. Zadaća i svrha politike jest osiguranje života u najširem smislu. Politika pojedincu omogućuje da u tišini i miru slijedi svoje svrhe, a to znači da ga politika u tome ne smije ometati – pri čemu je sasvim svejedno u kojim sferama života leže te svrhe koje je opet potrebno zajamčiti politikom, bilo da se radi o tome da se, kao u antičkom smislu, omogući malobrojnima da se bave filozofijom ili o tome da se u moderni mnogima osigura život, stjecanje i minimum sreće.²¹ Političko je djelovanje specifično u odnosu na druge vrste djelovanja kako po svojoj usmjerenosti na zajednicu, na ko-egzistencije (te, konzekventno, na moć ili vlast, konstrukciju ili dekonstrukciju institucija, na sve što zajednicu uopće čini mogućom), tako i drukčijim (samo)uspostavljanjem specifičnog subjekta takvog djelovanja.²²

Po mišljenju Arendt, ne postoje kolektiva krivnja i kolektivna odgovornost, ali zato postoji politička odgovornost. Ona tvrdi da je spomenuta politička odgovornost neovisna o djelu pojedinca, da se o njoj ne može prosuđivati na temelju morala i u konačnici na temelju nje ne može se suditi na kaznenom sudu. Arendt naglašava da je svaki naraštaj opterećen grijesima svojih očeva. Može se držati da nije više problem pojedino ljudsko biće, izdvojeni pojedinac na optuženičkoj klupi, nego njemački narod uopće, ili antisemitizam u svim njegovim oblicima, ili sva moderna povijest, ili priroda čovjeka i prvobitnog grijeha – te na kraju, uz optuženoga, na optuženičkoj klupi, nevidljiv, sjedi čitav ljudski rod.²³ O svemu se tome često raspravljalo, a posebno su to činili oni koji se neće smiriti dok ne nađu »Eichmanna u svakom od nas«.²⁴

20 Usp. Hannah Arendt, *Izvori totalitarizma*, Disput, Zagreb 2015., str. 376.

21 Hannah Arendt, *Što je politika?: fragmenti iz zaostavštine*, Disput, Zagreb 2013., str. 34.

22 H. Arendt, *Vita activa*, str. 263.

23 H. Arendt, *Eichmann u Jeruzalemu: izvještaj o banalnosti zla*, str. 262.

24 Isto.

I time se dolazi do temeljnog određenja osobne ili egzistencijalne odgovornosti koja bi, prema Arendt, bila samo ona odgovornost iskazana kao rezultat samostalne prosudbe situacije u kojoj se čovjek nalazi. Govoreći o osobnoj neodgovornosti može se reći da se ona nalazi u svakom izostanku mišljenja.²⁵

Posve praktična posljedica potpune odgovornosti za sve što pokret čini i potpune identifikacije sa svakim njegovim dužnosnikom ogleda se u tome što nitko nikada ne dolazi u situaciju da mora preuzeti odgovornost za svoje postupke ili da može objasniti njihove razloge.²⁶ Prava tajna totalitarnog vođe počiva u organizaciji koja mu omogućuje preuzeti potpunu odgovornost za sve zločine elitnih formacija pokreta i istodobno hiniti iskrenu, nedužnu čestitost najnaivnijeg suputnika.²⁷ Sve su političke institucije manifestacije i materijalizacije moći, one se skamenjuju i propadaju čim ih živa moć naroda prestane podupirati.²⁸

Međutim, otkriće da ljudi nisu po naravi dobri, nego »da mogu biti i ljudožderi«, ne treba poticati očaj, nego odgovornost. »Jer ideja čovječanstva, očišćena od svake sentimentalnosti, ima politički veoma ozbiljnu konzekvenciju da ćemo, na ovaj ili onaj način, morati preuzeti odgovornost za sve zločine što su ih počinili ljudi, ali i narodi za sve zločine što su ih počinili narodi. Stidjeti se biti čovjekom još je posve individualan i nepolitički izraz tog uvida.«²⁹

Gdje je nestala Eichmannova savjest?

Pitanje savjesti Adolfa Eichmanna, pitanje uistinu zamršeno, jedva se može uspoređivati s pitanjem savjesti njemačkih generala.³⁰ Govoreći o pitanju Eichmannove savjesti, Arendt tvrdi da se njegova savjest borila protiv ideje ubijanja njemačkih Židova, ali ne i ideje umorstva.³¹ Njegova savjest govorila je glasom uglednog društva u kojem se sam Eichmann nalazio. Nacistički časnici nikada nisu posumnjali u to da zločini ostaju zločini i onda kada ih vlast legitimira i da je bolje bez obzira na okolnosti ne sudjelovati u tim zločinima.

25 Usp. Boško Pešić, »Totalitarizam i egzistencija«, *Filozofska istraživanja* 132 (4/2013), str. 663.

26 H. Arendt, *Izvori totalitarizma*, str. 365.

27 Isto, str. 365-366.

28 Hannah Arendt, *Eseji o politici*, Izdanja Antibarbarus, Zagreb 1996., str. 180.

29 Gilbert Merilo, »Hannah Arendt i poratna Njemačka«, *Anali Hrvatskog politološkog društva* 4 (1/2007), str. 256.

30 H. Arendt, *Eichmann u Jeruzalemu: izvještaj o banalnosti zla*, str. 141.

31 Isto, str. 93.

Ukratko, nisu osjećali neku obvezu, nego su djelovali u skladu s nečim što se njima činilo samorazumljivo. Stoga njihova savjest, ako je to bila savjest, nije imala obvezujuć karakter: umjesto da ime kaže »To je nešto što ne možeš učiniti!«, radije je shvaćana kao »nešto što se ne bi smjelo učiniti«. ³²

Tako možda možemo odgovoriti na pitanje suca Landaua – glavno pitanje koje je bilo u mislima gotovo svih koji su pratili suđenje – je li optuženi imao savjest: da, imao je savjest, i njegova je savjest funkcionirala na očekivani način oko četiri tjedna, nakon čega je počela funkcionirati posve obratno. ³³ Čak i tijekom onih tjedana kada je njegova savjest funkcionirala »normalno«. ³⁴

Iz nagomilanih dokaza može se zaključiti jedino to da se savjest kao takva u Njemačkoj izgubila, i to toliko da su je se ljudi još jedva sjećali i više nisu shvaćali da vanjski svijet ne dijeli zapanjujući »novi skup njemačkih vrijednosti«. ³⁵ Prema Eichmannovim riječima, najjači čimbenik u umirivanju njegove vlastite savjesti bila je naizgled jednostavna misao da on nije vidio nikoga, ama baš nikoga, tko je doista bio protiv »konačnoga rješenja«. ³⁶ Jer tužna je i vrlo neugodna istina da je Eichmanna upravo savjest, a ne fanatizam, tijekom posljednjih godina navela na beskompromisno stajalište, kao što ga je tri godine prije navela na to da neko vrijeme ide u suprotnom pravcu. ³⁷

I kao što u uljuđenim zemljama zakon polazi od toga da glas savjesti svakome govori »Ne ubij!«, premda njegove prirodne želje i sklonosti katkada mogu biti ubilačke, tako je zakon Hitlerove zemlje nalagao da glas savjesti svakome govori »Ubij!«, premda su organizatori pokolja posve dobro znali da se ubojstvo protivi »normalnim« željama i sklonostima većine ljudi. ³⁸

Pojam zla

Arendt progovara o problemu zla polazeći od moralnog ponašanja kojim se čovjek odnosi prvenstveno prema samome sebi. Kako pojedinac ne bi proturječio samome sebi radeći određene iznimke, on ne smije dovesti sebe u

32 H. Arendt, *O zlu: neka pitanja moralne filozofije*, str. 40.

33 H. Arendt, *Eichmann u Jeruzalemu: izvještaj o banalnosti zla*, str. 93.

34 Isto.

35 Isto, str. 100.

36 Isto, str. 112.

37 Isto, str. 138.

38 Isto, str. 141.

situaciju u kojoj bi se mogao prezirati. Moralno ponašanje mu služi da bi razlikovao dobro i zlo te da u konačnici ne bi činio zlo. Arendt kaže da je istinsko zlo ono što uzrokuje nijemu stravu, ono zbog kojeg ćemo reći: *to se nije smjelo dogoditi*.³⁹ Naše mišljenje o tome što je ispravno, a što pogrešno ovisit će o društvu koje ćemo izabrati. To društvo ćemo izabrati na temelju svih prijašnjih događaja i osoba koje su bile dio našeg života i od kojih smo naučili razlikovati dobro od zla. U tom odabiru vlastitih uzora nailazit ćemo na prepreke i dokučiti vlastitu nesprijetnost, a ona pokazuje upravo banalnost zla.⁴⁰ Jer, kad govori o banalnosti zla, Arendt to čini strogo činjenično i upućuje na jednu pojavu s kojom se susrela na suđenju. Naime, Eichmann nije bio ni Jago ni Macbeth i nije mu bilo ni na kraj pameti odlučiti poput Richarda II. »biti nitkov«. Osim izvanrednog mara uloženog u vlastito napredovanje, on nije imao nikakve motive. Sama ta marljivost nije po sebi zločinačka; zacijelo ne bi ubio svojeg nadređenog da bi došao na njegovo mjesto. Kolokvijalno rečeno, *on jednostavno nikada nije shvatio što čini*.⁴¹

Čitava naša filozofska tradicija drži da se »radikalno zlo« ne može pojmiti. To vrijedi i za kršćansku teologiju, koja je i samom vragu pripisala nebesko podrijetlo, i za Kanta, jedinog filozofa koji je, da upotijebimo njegov izraz, barem morao pretpostaviti postojanje tog zla, premda ga je odmah racionalizirao u pojmu »izopačene zle volje«, koja bi se mogla objasniti razumljivim motivima.⁴² Stoga se zapravo nemamo na što osloniti kada pokušavamo razumjeti jednu pojavu s čijom smo nesnosnom stvarnošću suočeni i koja ruši sva mjerila koja poznajemo. Čini se da je jasno samo jedno: možemo reći da je radikalno zlo nastalo sa sustavom u kojem su svi ljudi postali jednako suvišni.⁴³ Najveći su zločinci oni koji se ne sjećaju jer nisu o stvari nikada ni razmišljali, a bez sjećanja ništa ih ne može zaustaviti. Za ljudska bića razmišljanje o prošlosti znači da se kreću dublje, da traže korijenje, da traže ravnotežu i da ne mogu biti na milost i nemilost izloženi *Zeitgeistu*, povijesti ili naprosto iskušenju. Najveće zlo nije radikalno, nema korijenje i zato što nema korijenje nema ograničenja, može ići do nezamislivih ekstrema i proširiti se po čitavom svijetu.⁴⁴ Nevolja s nacističkim kriminalcima bila je upravo u tome što su se oni dobrovoljno odrekli svih osobnih svojstava, kao da nema

39 Usp. H. Arendt, *O zlu: neka pitanja moralne filozofije*, str. 27.

40 Usp. isto, str. 120.

41 Usp. H. Arendt, *Eichmann u Jeruzalemu: izvještaj o banalnosti zla*, str. 263.

42 H. Arendt, *Izvori totalitarizma*, str. 445.

43 Usp. isto, str. 445.

44 H. Arendt, *O zlu: neka pitanja moralne filozofije*, str. 59.

više nikoga da se kazni ili da mu se oprost. ⁴⁵ Stalno su iznova naglašavali da nikada nisu ništa uradili na vlastitu inicijativu, da nisu imali uopće nikakve namjere, ni dobre ni loše, te da su samo slušali naredbe. Kako Arendt ističe, najveće je ono zlo koje je počinjeno od ništavnih osoba, odnosno ljudskih bića koja odbijaju biti osobe. ⁴⁶

Pitajući se o naravi zla, autorica dolazi do zaključka da čovjek nije sposoban namjerno činiti zlo, ali niti automatski činiti dobro. Autorica tako ovdje dolazi do prilično zanimljive konstatacije, a ta je da zlo nastupa uvijek onda kada čovjek djeluje s umanjenom slobodnom voljom. ⁴⁷ Ili, drugačije rečeno: sloboda, odnosno slobodna volja, uvijek je povezana, kantovski rečeno, s dobrom voljom, odnosno onom voljom koja je (ako je slobodna) teleološki uvijek usmjerena na dobro. ⁴⁸ Privlačnost koju zlo i zločin imaju za mentalitet svjetine nije ništa novo. Oduvijek je svjetina pozdravljala »čine nasilja zadivljeno primjećujući: možda je podlo, ali je vrlo pametno«. ⁴⁹ Ono što u uspjehu totalitarizma uznemiruje zapravo je istinska nesebičnost njegovih pristaša: možemo razumjeti da uvjerenja jednog nacista ili boljševika neće uzdrmati zločini protiv ljudi koji ne pripadaju pokretu ili su čak protiv njega; zapanjuje međutim to što se, po svoj prilici, neće pokolebati ni kada neman počne proždirati vlastitu djecu, pa čak ni ako sam postane žrtvom progona, ako ga lažno optuže i osude, ako ga izbace iz partije i pošalju na prislini rad ili u koncentracijski logor. ⁵⁰

Narodi svijeta moraju tek svoju navlastitu snagu podariti beskonačnoj nakani spasonosne dobrote da bi čovječanstvo u povijesnome dostojanstvu bilo dostojno usuda bitka i našlo u njemu spas. ⁵¹

Zaključak

Godina 1961. očito je bila presudna za život i djelo Hanne Arendt. Te godine našla se u Jeruzalemu na suđenju jednom od traženih »djelatnika« i provodi-

45 Isto, str. 79.

46 Usp. isto.

47 Stjepan Radić, »Hannah Arendt, O zlu«, *Diacovensia* 14 (1/2006), str. 170-171.

48 Isto, str. 171.

49 H. Arendt, *Izvori totalitarizma*, str. 301.

50 Isto.

51 Hannah Arendt, Martin Heidegger, *Pisma od 1925. do 1975. i druga svjedočanstva*, TIM press, Zagreb 2017., str. 79.

telja nacističkog režima za vrijeme Drugog svjetskog rata. Imajući mogućnost biti na suđenju Adolfu Eichmannu, uspjela je dokučiti bitne etičke probleme s kojima se društvo godinama nosilo. Pitanje moralne odgovornosti, koje se u poslijeratnim godinama počelo postavljati, navelo ju je da tom suđenju i sama pristupi iz posve druge perspektive i uputi nas u samu osobnost osuđenoga, ali i na njegov položaj, koji je za oblikovanje njegova karaktera i smisao njegova djelovanja odigrao veliku ulogu. Iznijela je brojne zaključke vezane uz sam antisemitizam i ideologiju kakvom su se služili pripadnici pokreta. Njezino izvješće izazvalo je brojne polemike. Velik dio čitatelja i onih koji su promatrali tijek suđenja nije s odobrenjem prihvatio njezine opaske. Otvorila je nova pitanja o kolektivnoj i pojedinačnoj krivnji te tako ponudila zanimljive odgovore na ista. Kako sama ističe, osobna neodgovornost koja je uslijedila rezultat je izostanka mišljenja među ljudima zahvaljujući procesu dehumanizacije koji se prethodno temeljito i sustavno provodio u svim sferama ljudskog bivanja. Jedino što prema Arendt postoji jest politička odgovornost i s njom se nosi čitav naraštaj koji se neprestano osvrće za grijesima vlastitih očeva. Njezino razmatranje o zlu, kao i pojam banalnosti zla, posebice je dobio na značaju u ozračju totalitarizma unutar kojega ga Arendt pronalazi najjačim čimbenikom ljudskog djelovanja. Banalnost se ponajprije očitovala kod pojedinca koji ne samo da je prestao djelovati po vlastitim namjerama i motivima, već je počeo očarano i nerazumno slijediti nametnute uzore. Čitav taj duh vremena u kojem se zlo ukorijenilo ponudio je niz tema o kojima su se Arendt i brojni njoj bliski teoretičari počeli zanimati. Bez sumnje, Arendt nam je osigurala pregledniji uvid u razdoblje u kojem se svijet, pod okriljem nacističke vlasti, posve izgubio u temeljnim pitanjima ljudskog postojanja, slobode, i u konačnici izmijenio bitne etičke vrijednosti koje su mu do tada bile u podlozi.

Literatura

Arendt, Hannah, *Eichmann u Jeruzalemu: izvještaj o banalnosti zla*, Politička kultura, Zagreb 2002.

Arendt, Hannah, *Eseji o politici*, Izdanja Antibarbarus, Zagreb 1996.

Arendt, Hannah, *Izvori totalitarizma*, Disput, Zagreb 2015.

Arendt, Hannah, *O zlu: neka pitanja moralne filozofije*, Naklada Breza, Zagreb 2016.

Arendt, Hannah; Heidegger, Martin, *Pisma od 1925. do 1975. i druga svjedočanstva*, TIM press, Zagreb 2017.

Arendt, Hannah, Što je politika?: fragmenti iz zaostavštine, Disput, Zagreb 2013.

Arendt, Hannah, *Vita activa*, August Cesarec, Zagreb 1991.

Merlio, Gilbert, »Hannah Arendt i poratna Njemačka«, *Anali Hrvatskog politološkog društva* 4 (1/2007).

Pešić, Boško, »Totalitarizam i egzistencija. Prilog razumijevanju pojma osobne odgovornosti kod Hanne Arendt«, *Filozofska istraživanja* 132 (4/2013).

Radić, Stjepan, »Hannah Arendt, O zlu«, *Diacovensia* 14 (1/2006).